

מאמע לױשן

זיכרונותיה של גליקל מהמלין, אשת עסקים יהודייה מן המאה ה-18, הפכו למפעל חייה של חוקרת היידיש וכלת פרס ישראל פרופ' חוה טורניאנסקי. לרגל פרסום מהדורה חדשה ונגישה שלהם היא מסבירה מה אנחנו לא יודעים על נשים יהודיות בעבר, ומדוע היידיש החרדית התרחקה מזמן מהמקור / שלמה פיוטרקובסקי / צילום: נעמה שטרן

רציתי לספר את הסיפור המלא שלה ושל העולם שבו חיה. על כל אירוע שהיא מתארת שיכולתי לברר מה זה, מתי זה קרה, איפה – יש הערה. כל מילה לא ברורה, כל אמרה, כל מקור מפסוק עברי – הכל יש בהערות, כמה שיכולתי.”

רצח כפול בהמבורג

גליקל מהמלין הייתה סוחרת עשירה, שלאחר פטירת בעלה הראשון כתבה את זיכרונותיה למען ילדיה וצאצאיה. הספר נפתח בפרק של צוואה רב-חנית-מוסרית, ובהמשך מגולל את קורות חיי בעלה המנוח וקורותיה שלה. הוא כולל סיפורים רבים על חיי היהודים וגם על האוכלוסייה הלא יהודית שחיה סביבם בהמלין, עיר קטנה בגרמניה של אותם ימים, ובסביבתה. בעבודת נמלים, ותוך נבירה בספרות וארכיונים, איתרה פרופ' טורניאנסקי רבים מהאירועים והאישים שגליקל מאזכרת בספרה.

כך למשל, לאחד הסיפורים המרתקים בספר, מעין סיפור בלשי על רצח כפול בהמבורג, מצאה טורניאנסקי אישוס בעיתון שיצא לאור בדנמרק באותם ימים. “גליקל מספרת בפרטי פרטים איך נעלם איזה יהודי, חיפשו אותו ולא מצאו, ואשתו נשארה עגונה. כעבור שנתיים נעלם עוד יהודי, ואז מופיעה אישה שמחליטה שהיא יודעת מי הרוצח. היא משגעת את הקהילה, הולכת לראש הקהל, למי שצריך, ומכריחה אותם לחקור. היא עוקבת ורואה את החשודים הולכים עם מזוודה ליד הנהר, עושה סקנדל, באים ופותחים את המזוודה ואין גופה. בסוף היא פוגשת אישה שהייתה משרתת בבית של הררי צח, מצליחה להוציא ממנה את הפרטים ומובילה לפתרון הרצח. בהמשך מתברר שגם האדם השני נרצח באותה צורה, ומוצאים את הגופות של שניהם. “לאורך התקופה הזו הקהילה היהודית כפחד בגלל ההתעקשות של האישה לחקור את הרצח, אבל בסוף הכול עובר בשלום. בתוך הסיפור הזה גליקל מתארת שאנשים מהעירייה הכריזו שכל מי שיועד משהו על הרצח, שיבוא להודיע והוא יישאר בעילום שם. אני מצאתי בעיתון דני מאותם ימים

את זיכרונותיה של גליקל מהמלין, אישה יהודייה שחיה בגרמניה במאות ה-17 וה-18, פגשה פרופ' חוה טורניאנסקי לראשונה כאשר נרשמה, לפני למעלה משישים שנה, ללימודים בחוג ליידיש באוניברסיטה העברית. “החוג היה מאוד מסודר ומקצועי, והמרצה חנא שמרוק נתן לנו רשימת קריאה ביידיש”, היא מספרת. “הזיכרונות של גליקל היו חלק ממנה. זה עניין אותי, אבל לא הבנתי הכול. זו הייתה ‘יידיש מערבית’, של יהודי גרמניה, לא היידיש הפולנית שדיברתי בבית ובבית הספר.” לימים הקדישה טורניאנסקי שנים רבות לסיי פורה של גליקל ולזיכרונותיה. לאחר שפרסמה בעבר מהדורה מחקרית, דו-לשונית, של הזיכרון, נות, בהוצאת מרכז זלמן שזר, כעת מתפרסמים הזיכרונות במהדורה פופולרית ונגישה לקהל הרחב, ובה התרגום העברי בלבד.

“הפרויקט התחיל דרך ‘מרכז דינור’ (על שם שר החינוך וההיסטוריון פרופ' בן-ציון דינור), שעוסק בהוצאת מקורות היסטוריים בצורה נגישה”, מספרת טורניאנסקי. “פרופסור חיים הלל בן-ששון קרא לי ושאל אם אני מבינה את היידיש של גליקל. השבתי שכן, והוא הציע לי מלגה כדי שאקח את התרגום של או”ר (הסופר אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ’), משנת 1927, ואשפר אותו.”

“זה היה בשנות השמונים. עברתי על זה שלוש שנים – תיקנתי, מחקתי ושוב תיקנתי, וכל הזמן התלוננתי שאני לא מצליחה. האתגר המרכזי היה לחבר את המשפטים שגליקל כותבת בעברית למי שפטים אחרים שהיא כותבת ביידיש ואני מתרגמת לעברית, וליצור רצף הגיוני. כל הזמן הייתי מתלוצצת לחרבים כמו עמנואל אטקס ואלחנן ריינר שאני לא מצליחה להתקדם. בשלב מסוים אלחנן ריינר אמר לי: ‘תפסיקי לתקן ותתחילי לתרגם בעצמך’. קיבלתי את העצה הזו. העבודה על הספר לקחה לי בערך עשרים שנה.”

הזמן הרב לא הוקדש לתרגום גרידא, מסבירה טורניאנסקי. “זה היה מפעל מחקר, לא מפעל תרגום בלבד. גליקל היא חלק מהקשר היסטורי, ואני

את הידיעה הזאת על אותו רצח, ואת ההודעה הזו. זה מדהים.”

קטע מפורסם אחר מזיכרונותיה של גליקל מתאר את השמחה וההתרגשות לקראת בואו של ה“משיח” שבתי צבי, ואת האכזבה המרה כאשר מקסם השווא התנפץ. היא מספרת כיצד חמיה מכר את דירתו מתוך ציפייה להפליג בקרוב לארץ יש-ראל. “כשאני נזכרת בתשובה שעשו אז צעירים ודקנים, אי אפשר לתאר זאת”, כותבת גליקל.

המהדורה הראשונה של התרגום החדש יצאה לאור בשנת 2006, מהדורה אקדמית עבת כרס, ובה מבוא נרחב ואלפי הערות שוליים. הספר כולל גם מפות ואילנות יוחסין של כמה דורות. לצד אלפי הערות השוליים, הסיבה העיקרית לנפח של המהדורה היא היותה דו-לשונית, כזו שמציגה את המקור ביידיש מול התרגום בעברית.

“הייתה התלבטות כמה עותקים להדפיס”, מס-

"אם הייתי מדברת עם אבא שלי
בספרדית, הוא לא היה עונה לי,
רק יידיש". טורניאנסקי

כלת פרס ישראל (תשע"ג) לחקר לשונות היהודים וספרויותיהם וחקר התרבות העממית, ומהחוקרות החשובות בישראל של ספרות ותרבות יידיש. לזיכרונותיה של גליקל יש בעיניה חשיבות היסטורית גדולה. "היו אז לא מעט נשים יהודיות שידעו לקרוא ולכתוב ברמה יפה, אבל מעטות כתבו טקסט כליכך מרשים", היא אומרת. "היא אישה מדהימה. קודם כול הרעיון שאחרי מות בעלה, מה שיכול לעזור לה זה לכתוב זיכרונות עליו. זה נהדר, וככה היא שורדת את זה. היא מוכשרת ביותר, וכך תבת גם על החולשות שלה, לא משתחצנת. "חשוב להבין, גליקל היא לא האישה היהודייה הראשונה שכתבת", מבחירה טורניאנסקי. "יש נשים כותבות, אבל העבודות שלהן הן יותר קטנות. לפעם מים אלו נשים או בנות של מרפיסים, והן מסדרות את העברית ואת היידיש ומדי פעם כותבות כמה מילים: המשך בעמ' 21 <<

אותו צאצא שיתף את טורניאנסקי גם במידע שעבר במשפחה. "גליקל מספרת על איזו עוגה שהם אכלו אחרי החתונה בנישואים השניים שלה, והוא ידע בדיוק איזה עוגה זאת. הם קוראים לזה צ'ולנט (Chont). זה לא הצ'ולנט שלנו, משהו דומה. הוא שלח לי צילומים של ספר בישול יהודי מהמאה ה-19 עם המתכון. הוא אמר לי גם, 'את מסבירה שהמילה 'רשעות' אצל גליקל פירושה שנאת ישראל, אנטיש' מיות. כשקראתי את זה קפצתי מהכיסא. נזכרתי איך אימא שלי סיפרה לי שכשהיא הייתה ילדה בגרמניה בשנות השלושים, לפני שיצאה מהבית אימא שלה הייתה אומרת לה 'תתנהגי יפה ברחוב כדי לא לעורר רישע'ס', כלומר רשעות".

דימוי שגוי

תרגום זיכרונות גליקל והנגשתם הוא אחד ממפעלי חייה המרכזיים של טורניאנסקי בת ה-88,

פרת טורניאנסקי. "בסוף הוציאו 500 עותקים, ותוך פחות משבועיים כל המהדורה נמכרה. נדיר שספר כזה כבר ומחקרי נמכר כך, אבל אנשים התלהבו. במשך השנים יצאו ארבע הדפסות, והן נמכרו היטב. אחר כך תרגמנו לאנגלית, ספר יותר קטן. לאחרונה קיבלתי הודעה שבשנת 2025 נמכרו באמריקה 288 עותקים של גליקל. מלמדים את זה בכל מקום, קוראים, קונים. זה מרגש מאוד, הצלחה גדולה". הספר זיכה את טורניאנסקי בפרס ביאליק לחכמת ישראל. היוזמה להוצאת המהדורה החדשה, המקוצרת והנ"גישה, הגיעה מאחד מצאצאי המשפחה. "ליקים האלה יש אילנות יחסין מסודרים, וכך הוא ידע להגיד לי בדיוק איך הוא צאצא של בעלה השני של גליקל. הוא אמר לי 'אני לא יכול לתת לאשתי לקרוא את הספר הזה, הוא כבר מדי'. הוא לא היה היחיד שהעלה את הרעיון. כך החלטנו לעשות מהדורה לקריאה. לא מפעל מחקרי, אלא מהדורה שאפשר לקרוא".

מַאֲמֵע לִוְשׁוֹן

« המשך מעמ' 11

את התודעה הציונית קיבלה פרופ' טורניאנסקי בבית הספר היהודי שבו למדה, שחלק ממוריו היו ציונים וחלקם השתייכו לתנועת הבונד. "בכיתה א' למדתי לכתוב ולקרוא אותיות לטיניות ואותיות עבריות. בכיתה ג' למדתי לקרוא עברית, אבל לא הבנתי כלום. כשקמה המדינה, המורים הצעירים עשו בבית הספר שביתה, כי הם דרשו שעברית תהפוך לשפה חיה ולא שפה שקוראים במבטא אשכנזי רק לצורך פירוש התנ"ך. השביתה הזו הסתיימה בכך שהבונדריסטים עזבו ופתחו בית ספר חדש, והמורים הצעירים הציונים נשארו וניהלו את בית הספר כל השנים".

עם סיום התיכון נשלחה טורניאנסקי על ידי בית הספר לשנת לימודים בארץ, במוסד שהיה אז בתחילת דרכו ונקרא "בית המדרש למורי הגולה על שם חיים גרינברג". בסוף אותה שנה רצייתי להישאר, אבל לא הרשו לי כי התחייבתי לחזור למקסיקו וללמד בבית הספר. אז חזרתי, לימדתי שם שנתיים, ואז עליתי ארצה והלכתי לאוניברסיטה העברית. בהתחלה למדתי לשון וספרות עברית. לא מצאתי עבודה, ואז שמעתי שהקהילה במקסיקו נותנת מלגות טובות ללימודים באוניברסיטה. קיבלתי את המלגה ונכנסתי לחוג ליידש באוניברסיטה העברית ולחוג להיסטוריה של עם ישראל". לאחר סיום לימודיה המשיכה טורניאנסקי לקריירה אקדמית רבת שנים באוניברסיטה העברית, בעיקר במסגרת החוג ליידש, שהיא אף עמדה בראשו. היידש "החילונית", זו שעליה גדלת, היא למעשה שפה מתה. היום היידש חיה בעיקר בחברה הח'רדית. איך את מרגישה עם זה?

"בשביל החוקרים, היידש החרדית זו השחתה של היידש הנורמלית. זו שפה שלא לומדים ולא קוראים אותה, וקורה לה מה שקורה לשפה שהיא רק שפת דיבור. שים לב שביידש החרדית, כל מה שלא יודעים בשפה הזאת – משתמשים בעברית. אתה יכול לשמוע מישוה אומר 'איך בין געווען אין קופת חולים, און די אחות ראשית האט מיר געזאגט אז הכול בסדר'. זו שפה מעורבת, לא תקינה. אין להם מושג מה זה זכר, נקבה או סתמי, לא יודעים אם זה יחיד או רבים, אם זה הווה או עבר – בלגן.

"יש לי תלמידה שכתבה דוקטורט על היידש החר'רית. זה מרתק. היא הקליטה שיעור שמישהו ניסה לה' סביר לבנות מה זה 'חללית'. הוא לא יודע מילה ביידש לכנפיים, כי זה יוצא לו כמו 'פליגלאך' של עוף, או מין דברים כאלה. ואז הוא מסביר למה החללית לא מתר'ר ממת. בדקו את הכנפיים, את המנועים, את החלונות, את ההגה, ולא מצאו. עד שפתחו 'דעם ריפוד, די סחורה פון דעם ריפוד פון די מושבים'. את המילים הפשוטות האלה אין להם ביידש. הם גילו שב'ריפוד של המושבים יש שעטנו, אז בגלל זה החללית לא מתרוממת".

מותה של היידש החילונית נבע משלושה גורמים, אומרת טורניאנסקי. "השוואה, היסול התרבות היהודית בברית המועצות, וההתבוללות באמריקה ובצרפת. אין מה לעשות, זה הרג את היידש מכל הצדדים". כיום היא מצרה על כך שמדינת היהודים איבדה את הבכ'ר רה בתחום מחקר היידש, ובמקומה עלו מרכזי מחקר במדינות אחרות, "כל השנים היינו המרכז של המחקר בעולם, היום כבר לא. החוג ליידש קצת צולע. באר' צות הברית, בצרפת, ובגרמניה יש לימוד ומחקר רציני, לומדים את השפה כמו שצריך – לדבר, לקרוא, לכתוב. חבל מאוד שבארץ זה כבר לא כך".

שלמה פיוטרובסקי

'אני זאת וזאת, ואני עובדת בבית הרפוס'. לא מזמן גיליתי את סיפורה של אישה מפראג שנוס'ת למקום אחר ומגלה שמישהו תרגם את התהילים ליידש בחרוזים. היא מעתיקה את הספר, מביאה אותו לפראג ומוציאה אותו לאור, וכותבת שיר פתיחה. היא צריכה להיות מספיק אוריינית בשביל זה – להכיר את השפה, לדעת את אומנות הרפוס ולכתוב שיר".

לדברי טורניאנסקי, הדימוי הרווח בנוגע למי'דת השכלתן של נשים יהודיות בעבר הוא שגוי. "אנחנו יודעים מעט מאוד על נשים. מה שמלמד דים בדרך כלל זה המצאות. כשאני התחלתי ללמוד באוניברסיטה, למדתי שנשים יהודיות ונוצרות לא ידעו לקרוא ולכתוב. לא מזמן יצא ספר של פרופ' רחל אליאור, שנקרא 'סבתא לא ידעה קרוא וכתוב'. זה לא נכון. הן לא ידעו קרוא וכתוב בעברית, אבל ביידש היו רבות שידעו. עברית ידעו לקרוא מעט וגם אותה לא הבינו, אבל זה היה המצב גם אצל הגברים. במקסיקו שבה גדלתי, היהודים היו באים לבית הכנסת, מתפללים ולא מבינים מילה ממה שהם אומרים. בגלל זה יש תרגום של הסידור. כשהי'תחלתי ללמוד גם אני הייתי בטוחה שגם אצל הנ'ר צרים וגם אצלנו נשים לא כתבו ולא למדו. במשך הזמן למדתי שזה לא נכון. ילדות הלכו 'לחר', היו 'חררים' לילדות. יש לי חומר על ילדות שהביאו להן מלמד הביתה, ודאגו שהמלמד יהיה בן משפחה".

שעטנו בחלית

טורניאנסקי, תושבת ירושלים, אם לשלושה וסבתא, נולדה במקסיקו סיטי לאב יליד ליטא ואם שהיגרה מפולין. את שפת היידש היא ינקה בבית הוריה. "גדלתי בבית דובר יידש 'בפקודה', אסור היה לדבר עם ההורים שלי בשפה אחרת", היא מס'ת

"היידש החרדית זו השחתה של היידש. זו שפה שלא לומדים אותה ולא קוראים אותה, וקורה לה מה שקורה לשפה שהיא רק שפת דיבור. אתה יכול לשמוע מישוה אומר 'איך בין געווען אין קופת חולים, און די אחות ראשית האט מיר געזאגט אז הכול בסדר'. זו שפה מעורבת, לא תקינה"

פרת. "אם הייתי מדברת עם אבא בספרדית, הוא לא היה עונה לי. זה היה בית יהודי מאוד, אבל בכלל לא דתי. כשאמא שלי נפטרה, אחיה, שהיה אז ראש הקהילה והיה אדם דתי, היה מגיע אלינו הביתה שלוש פעמים ביום עם חבורה של אנשים כדי להת'פלל במניין. אבא שלי היה אומר לי 'חוו'לה, תסתכ' לי אם יש כבר מניין'. הייתי אומרת לו 'אבא, תצטרף ויהיה מניין'. הוא היה עונה: 'מה את רוצה, שאני אעמוד ואתפלל דברים שאני לא מבין ולא מאמין בהם? שאני אצטרף לאלה שקוראים בלי להבין מה הם קוראים? תגידי לי שיש מניין, ואני אשב ואק'רא את פרשת חיי שרה (שבה מסופר על מות שרה; ש"פ)", מספרת טורניאנסקי, ומציינת בהקשר הזה ששמו של אביה היה אברהם.

באדיבות רוטשילד אמנות

קִרְבַּת בְּשֵׁר / וְגַם, וְגַיִן חוּט הַשְּׁנִי שֶׁל הַפְּאָב / אֶפְשֵׁר לִזְכֹּר פִּי הָיוּ וְאֵינָם (אצ'ג).

מה נשתנה מאז פרויד

הדוגמאות בספר רבות ומגוונות, והיריעה קצרה מלפרט. הבחירה לחקור את הגעגוע היא מרתקת בפני עצמה, והחיבור בין ספת הפסיכואנליטיקאי והיצירה הספרותית מעניין, אבל יוצר גם עומס רב של מושגים, קריאות שונות ומהלכים אנליטיים שעלולים להכביד על הקריאה. בחלק הרא'י שון והאקדמי יותר של הספר, ניתן מקום גדול גם להיבטים הארוטיים של הגעגוע ולמשמעות הלי'בירו בקשרים האנושיים. עברנו דרך מאז פרויד והחיבור המוחלט שהוא יצר בין כל נטייה נפשית, ביטוי אישיותי או רגשי ובין הארוס, ולטעמי הוק'דש לתיאוריות הללו מקום נרחב יתר על המידה.

ייתכן שהספר היה ראוי לשני כרכים נפרדים, גע'גוע בפסיכואנליזה וגעגוע ביצירה או בספרות הע'ברית. לא תמיד הצימוד בין השניים מחזק או מרחיב את הטיעון. כל אחד מהם עומד בפני עצמו, וגם אם כל סיפור נשען על רבדים פסיכולוגיים, החלק המחקרי מכביד משהו על שאר הרוח הספרותי והפואטי, והחלק הספרותי נבלע קצת בתוך גודש התיאוריות, החוקרים והתזות המחקריות.

ועם כל זה, "געגוע" הוא צלילה עמוקה ומתג'מלת אל מחוזות הנפש, וגם נסיקה אל פסגות הרוח והשירה. גם אם החלק האקדמי מאתגר, אין סיבה לוותר עליו. כדאי אולי לקרוא את הספר לא בבת אחת, אלא לבחור פרק בכל פעם, להתמקד בניתוח המקורי מפריזמת הגעגוע ליצירות שחלקן מוכרות וחלקן פחות, לתת לגעגוע לחלחל אל התאים ולש'חרר משם קולות וזיכרונות, ריחות וטעמים נשכחים. כמו ששר יזהר כהן, למילותיו של אהוד מנור:

אי שם עמוק בתוך תוכנו / טמונים קולות וזכרונות / מראות רבים שכבר שכחנו / ספרי פלאים ומנגינות / ושוב אתה חולם כילד / ושוב אתה תמים כאז / אתה נזכר בכל התכלת / הכל נשמר, דבר לא גז.

תשובות // 1. "ג'יין אייר" / 2. ברק אובמה, בטקס השבעתו לנשיא / 3. גשר עד הלום / 4. נורווגיה / 5. (קורבן) חטאת / 6. גיאורגיה / 7. חורחה לואיס בורחס / 8. "בן אדם" (שמצטט את "בן אדם מה לך נרדם") / 9. כליה / 10. יונה / 11. אשמה